

Tridentski sabor – povijest, odluke i njihova primjena

Exsurge Domine

Od početaka svoga reformatorskoga djelovanja njemački augustinac Martin Luther (Eisleben 1483.-1546.) i njegovi sljedbenici tražili su saziv općega crkvenoga sabora koji bi imao pravorijek u teološkim pitanjima i proveo reformu Crkve.¹⁴ Svega godinu dana nakon što je u devedeset i pet teza javno objavio kritike o prodaji indulgencija,¹⁵ raskoši u Rimskoj kuriji i vjerskih dogmi poput one o transsubstancijaciji, zakucavši ih na vrata crkve u Wittenbergu (1517.), Luther je pred Papu postavio pitanje sabora, a s tim su zahtjevom on i reformatori nastavili tijekom triju pontifikata. Odlaganje je u početku bilo dio političke procjene. Papa Lav X. (11. ožujak 1513. – 1. prosinac 1521.)¹⁶ pokušao je na Luthera utjecati preko izaslanika kojima je zadatak bio kroz raspravu pobiti Lutherove tvrdnje i privoliti ga na pokornost Papi, ali bezuspješno, pa ga je bulom *Exsurge Domine* (15. lipnja 1520.) osudio po četrdeset i jednoj točki optužbe. Primivši bulu, osuđenik ju je javno spalio, nakon čega je Papa izopćio Luthera bulom *Decet Romanum Pontificem* (3. siječnja 1521.). Lavov nasljednik, papa Hadrijan VI., rodom iz Utrechta, oštro se protivio promjenama u teološkim pitanjima, ali je u svom kratkom pontifikatu (9. siječnja 1522. – 14. rujna 1523.) učinio važan pomak – prepoznao je uzrok crkvenih nereda u Rimskoj kuriji – i tako se približio onomu što je Tridentski sabor poslije sustavno proveo, reformi Crkve.

14 O događajima koji su doveli do Tridentskoga sabora i o njegovoj povijesti usporedi: Hubert Jedin, *Das Konzil von Trient. Ein Überblick über die Erforschung seiner Geschichte*. Rim: Libreria Orbis Catholicus. Edizioni di storia e letteratura, 1948., a posebno monumentalno četverosveščano izdanje u kojemu je od 1949. do 1975. godine isti autor, veliki crkveni povjesničar Hubert Jedin objavio pretpovijest i kronološki slijed Tridentskoga sabora: *Geschichte des Konzils von Trient*. Freiburg: Herder, 1949. (I.), 1957. (II.), 1970. (III.), 1975. (IV.). Usp. također Hubert Jedin (ur.), Erwin Iserloh, Josef Glazik, *Velika povijest Crkve IV. Reformacija, katolička reforma, protureformacija*. Preveo Ivica Tomljenović. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2004. [1967.]; Guy Bedouelle, *Povijest Crkve*. Preveo Antun Jarm. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2004. [1997.], osobito poglavlja *Crkva i izazov renesanse* i *Crkva i izazov reformâ*, str. 87-113. Noviju bibliografiju donosi enciklopedijski članak Huberta Jedina, *Trent, The Council of* u: AA.VV., *New Catholic Encyclopedia*. II. izdanje. Detroit, New York i dr.: Gale, Thomson; Washington D.C.: The Catholic University of America, 2003. Uredili David McGonagle i Berard L. Marthaler, OFM Conv. Usporedi navedene naslove i za daljnju kronologiju crkvene povijesti. Kritički uvid u povijest pisanja o Tridentskome saboru, osobito u razlikama u nazivlju i periodizaciji razdoblja prije, tijekom i poslije Sabora u crkvenoj historiografiji donosi John W. O'Malley, *Trent and All That. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Cambridge (Massachusetts), London: Harvard University Press, 2002. [2000.].

15 Usp. *Tumač pojmova* na kraju knjige.

16 Naznačeno vrijeme pontifikata obuhvaća razdoblje od datuma izbora do smrti pape. Zbog pojave da se u istoj godini bilježe dva pape (pa čak i tri, ukoliko je nakon smrti prvoga pontifikat drugoga kratko trajao, poput dvadeset i dva dana Marcela II.), pontifikati su vremenski naznačeni i datumima.

Klement VII. (19. studeni 1523. – 25. rujna 1534.) iz obitelji Medici kao i Lav X., nije uspijevao provesti papinsku politiku u sukobima europskih velesila, poglavito onima između francuskoga kralja François I. i njemačkoga cara Karla V. Štoviše, u kaznenom pohodu zbog Papina savezništva s francuskim kraljem, vojska Karla V., sastavljena od španjolskih trupa i njemačkih plaćenika (*Landsknechte*) – a među posljednjima bili su i brojne Lutherove pristaše – ušla je u Rim. U zoru 6. svibnja 1527. godine započeli su najstrašniji dani novije rimske povijesti, događaji u povijesti poznati kao Pljačka Rima (tal. *Sacco di Roma*).¹⁷ Dok su vojnici harali ulicama i oskvrnjivali crkve, Papu je štitila malobrojna švicarska straža. Bio je prisiljen na bijeg iz vatikanskih palača, zatočeništvo u Anđeoskoj tvrđavi, a nakon smirivanja odnosa, okrunio je u Bolonji Karla V. za cara Svetoga Rimskoga Carstva (1530.). Reformatori su u međuvremenu zauzeli značajan teritorijalni i duhovni prostor.

Pljačka Rima imala je i neslućenu posljedicu. Premda nije imao veći utjecaj na papinski Rim, čiji je sjaj vraćen, a potom i pojačan velikim papinskim ulozima, odlazak umjetnikā iz opustošena grada u potrazi za sigurnošću i novim narudžbama postupno je promijenio stilsku »topografiju« Apeninskoga poluotoka.¹⁸ O dijaspori rimskoga stila Marcia B. Hall (1999.) piše:

»Dugotrajna posljedica Pljačke nije bila propast Rima kao vodećega umjetničkoga središta srednje Italije, jer Rim se obnovio 1530-ih. Naprotiv, bio je to premještaj rimskoga stila u središta sjeverne Italije, poput Mantove, Genove i Parme, pa čak i na francuski dvor François I. [...] Stil koji se razvio u Rimu posebno je privlačio velikaše, kojima je posuđeni autoritet klasične antike mogao osnažiti predodžbe o njima samima i o njihovim državama. [...] Rimski se stil nije sviđao republikama Firenze, Siene i Venecije, i tamo nije bio dobrodošao. Tek kada je Firentinska Republika propala, a grad pretvoren u vojvodstvo, Cosimo [I. Medici] procijenio je uvoz stila korisnim.«¹⁹

Čudnovata ratna logika raselila je doduše rimske umjetnike i proširila njihov stilski utjecaj, ali ratni sukobi u Papinskoj državi samo su dalje odložili saziv Sabora.

17 Usp. André Chastel, *Le sac de Rome, 1527: du premier maniérisme à la Contre-Réforme*. Pariz: Gallimard, 1993. [1984.].

18 Usp. Nicola Courtright, *The Papacy and the Art of Reform in Sixteenth-Century Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

19 »The long-term result of the Sack was not the collapse of Rome as the leading artistic center of central Italy, for Rome revitalized itself in the 1530s. Rather, it was the transfer of Roman Style to centers in northern Italy like Mantua, Genoa, and Parma, and even to the French court of François I. [...]. Others transferred to other cities [...] but never found an opportunity comparable to that of Rome before the Sack to form a workshop and create a corpus of work. The style evolved in Rome was particularly attractive to princes, for whom the borrowed authority of classical antiquity could bolster the image of themselves and their states. [...] The Roman style had little appeal in the republics of Florence, Siena, and Venice and was not welcomed there. It was not until the Florentine Republic collapsed and the city was converted into a duchy that Cosimo found it useful to import the style.« Marcia B. Hall, *After Raphael. Painting in Central Italy in the Sixteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999., str. 95.

Pripreme, sazivi, sjednice i odluke

Nakon Mira u Crépyju između Françoisia I. i Karla V. (18. rujna 1544.) stvoreni su politički preduvjeti za opći crkveni sabor, koji je bulom *Laetare Jerusalem* 19. studenoga 1544. godine sazvao papa Pavao III. (13. listopada 1534. – 10. studeni 1549.). Saborski je rad počeo tek u prosincu sljedeće godine, u gradu koji je predložio Sveti Rimski Car – u Trentu ili Tridentu u južnom Tirolu – što je kao kompromisno rješenje zadovoljilo različite zahtjeve.

Papa iz obitelji Farnese dugotrajno se pripremao za saziv. Imenovao je kardinalima odlično odabrane zastupnike, među kojima se ističu Giovanni del Monte (kasnije papa Julije III.), Gian Pietro Carafa (kasnije papa Pavao IV.), Gasparo Contarini, Reginald Pole i Marcello Cervini (kasnije papa Marcel II.). Potaknuo je reformu starijih redova i razvoj novih, od kojih će se za razvoj tridentskoga duha obnovljene Crkve najznačajnijom pokazati odluka da bulom *Regimini militantis Ecclesiae* 27. rujna 1540. godine odobri rad Ignacija Lojolskoga (de Loyola; Azpeitia 1491. – Rim 1556.) i njegove Družbe Isusove (isusovci; lat. *Societas Jesu*). Dvije godine poslije, bulom *Licet ab initio* Pavao III. osnovao je i Sveti oficij (lat. *Sacrum Officium Sanctissimae Inquisitionis*), odnosno ustanovu suda koja je prosuđivala o vjernosti načelima vjere, poznatiju po imenu koje je naslijedila od srednjovjekovnih prethodnica,²⁰ kao inkvizicija (lat. *inquisitio*, istraživanje). Mnogo je bilo razloga za obnovu srednjovjekovne Papinske u novu Rimsku inkviziciju, a posebno su se isticale nedoumice oko nadležnosti i autoriteta: tko ima pravo nadzora i skrbi oko pravovjernoga naučavanja i propovijedanja te kako prosuditi da je neki nauk krivovjerman kada uz njegov dah izvornosti i svježine s lakoćom pristaju i neuki i najučeniji:

»Najveća talijanska pjesnikinja, Vittorija Colonna, najveći umjetnik svoga vremena, Michelangelo Buonarroti, bili su zahvaćeni pokretom 'evangelizma', koji je sakrivao mnoge pozitivne vrednote, ali i teške opasnosti. Od kraja 1530-ih godina umnožavali su se slučajevi da su propovjednici, osobito iz prosjačkih redova, izazivali svađu i sablazan, a da nisu bili na vrijeme, ili nikako, pozivani na odgovornost, jer su se međusobno kosile nadležnosti redovničkih poglavara, biskupa i mjesnih inkvizitora. Zato je papa jednim breve od 14. siječnja 1542. dokinuo egzempciju za Italiju u stvarima inkvizicije te bulom 'Licet ab initio' od 21. srpnja 1542. prenio brigu za održavanje čistoće vjere, s obju strana Alpa, na povje-

²⁰ »U povijesti je inkvizicija poprimila nekoliko institucionaliziranih oblika. *Biskupska i[nkvizicija]* utemeljena je 1184. dogovorom pape Lucija III. i cara Fridrika I. Barbarosse. Svaki je biskup mogao imenovati po jednog svećenika, potpomognuta nekolicinom svjetovnjaka, i pokrenuti postupak protiv krivovjeraca na području svoje jurisdikcije. *Papinska i[nkvizicija]* ustanovljena je u prvoj polovici XIII. st. kako bi se na području zapadnoga kršćanskog svijeta suzbila krivovjerna učenja (albigenzi, katari, valdenzi, patareni, bogumili). U drugoj polovici XIII. stoljeća proširuje se i na magijske čine, osobito vraćanje, a u XV. st. na gonjenje vještica. *Španjolska i[nkvizicija]* utemeljena je 1478. radi obrane katolicizma kao državne religije u zemljama španjolske krune. Na čelu joj je bio veliki inkvizitor, kojeg je imenovala vlada, a crkvenu je jurisdikciju primao iz Rima. Najprije se okomila na moriske i marane, a potom na iluminare i protestante. *Rimska i[nkvizicija]* nastala je 1542. kao reorganiziran oblik nekadašnje srednjovj. Papinske inkvizicije u novonastalim protureformacijskim okolnostima.« Adalbert Rebić (ur.), *Opći religijski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2002., str. 363.

renstvo od 6 kardinala (Carafa, Toledo, Parisio, Guidiccioni, Laurerio, Badia) čija ovlast se protezala sve do izricanja smrtne kazne nad 'tvrdoglavim hereticima', dok je sud nad spremnima na opoziv pridržan papi.«²¹

Dugotrajna odlaganja i opsežne pripreme najavljujvale su i da će sabor biti složen i važan, ali malo tko je mogao predvidjeti da će zasjedanja trajati čitav jedan naraštaj.

Najdulji sabor u cjelokupnoj crkvenoj povijesti počeo je 13. prosinca 1545. godine, a okončan je 4. prosinca 1563. godine. Saborski se rad odvijao u tri ciklusa, od kojih je prvi (1545.-1548.) obuhvaćao deset sjednica na kojima je općenito raspravljen temeljni katolički nauk (o Istočnome grijehu, sakramentima, o vrijednosti apostolske predaje), a posebno prva dva sakramenta – krštenje i potvrda. Zbog epidemije tifusa 1547. godine, posljednje dvije sjednice (deveta i deseta) održane su u drugom papinskom gradu, Bolonji, na zasjedanju koje je trajalo nešto manje od godine dana. Potom je zbog negodovanja Karla V. oko preseljenja Sabora rad prekinut, a zbog smrti pape Pavla III. i obustavljen. Nastavljen je tek 1. svibnja 1551. godine sazivom pape Julija III. (8. veljače 1550. – 23. ožujak 1555.), ponovno u Tridentu, ali opet ne zadugo.²² Ratni sukobi i napetosti koje su onemogućavale dolazak zastupnika iz zaraćenih zemalja uzrokovali su prestanak rada sljedeće godine. Održano je pet sjednica (XI.-XVI.) na kojima je raspravljen nauk o sakramentima euharistije, ispovijedi i posljednjega pomazanja. Uzalud je Julije III. nastojao da se Sabor nastavi. Ni on niti njegovi nasljednici – Marcel II., koji je umro 1. svibnja 1555., nakon svega dvadeset i dva dana pontifikata, i Pavao IV. (23. svibnja 1555. – 18. kolovoza 1559.) – nisu mu dočekali kraj, no nastavili su s radom na reformi crkvene organizacije. Proteklo je čitavih deset godina (1552.-1562.) do sljedeće sjednice, a dijalog s protestantima bilo je sve teže provesti.

Iscrpljeni ratovima i sukobima, njemački su staleži u Augsburgu donijeli sporazum o Augsburškom vjerskom miru (25. rujna 1555.). Prema njemu, bio im je zajamčen slobodan izbor vjere, a njihovi su podanici prihvaćali vjeroispovijest velikaša prema načelu: »Gdje [je] jedan gospodar, tamo neka bude jedna vjera.«²³ Vjerska nagodba trebala je biti valjana do pravorijeka ekumenskoga sabora, ali raskol je bio predubok a da bi se mogao premostiti tridentskim odlukama.

21 Hubert Jedin, *nav. dj.*, 2004. [1967.], str. 379.

22 Papa Julije III. sazvao je ponovno sabor bulom *Cum ad tollenda* datiranom 14. studenoga 1550. godine.

23 »Ubi unus dominus, ibi una sit religio«, kasnije poznata po sažetijem iskazu: »Cuius regio, eius religio.« Ta je odluka imala dalekosežne posljedice: »Vjerski raskol bio je konačan, i stvoreni su pravni uvjeti za postojanje dviju vjeroispovijesti, jedne uz drugu. [...] Napuštanjem isključive valjanosti jedinoga istinitoga katoličkoga vjerovanja bila je ideja carstva pogođena u svoj svojoj dubini. Ono je naime spalo na običan savez teritorijalnih država. Zato je bilo više nego vremenska podudarnost da se Karlo V. 12. rujna 1556. odrekao carske krune. Držanje Kurije, s čijim je normama vjerski mir bio nespojiv, može se samo tada razumjeti ako se u račun unese činjenica da se pod Julijem III. izbjegavalo miješanje u njemačke prilike jer ih se smatralo izgubljenom stvari, i da su pod Pavlom IV. političke razmirice s Habsburškom kućom toliko dominirale da 'vjerski mir nije bio nikakav odlučan faktor'.« Hubert Jedin, *nav. dj.*, 2004. [1967.], str. 242-244.

Treći i posljednji put papa Pio IV. (25. prosinca 1559. – 9. prosinca 1565.) sazvao je sabornike bulom *Ad Ecclesiae regimen* (29. prosinca 1560.). Crkveni obnovitelj, papa iz milanske obitelji Medici (nevezane sa slavim Firentincima) također se pripremio za novi saziv, izabravši kao saborskoga predsjedatelja vještoga kardinala Giovannija Moronea. To treće saborsko razdoblje počelo je 18. siječnja 1562. godine u Tridentu i do kraja sljedeće godine održano je devet sjednica (XVII.-XXV.). Josip Sopta (2001.) ocjenjuje ga najzanimljivijim:

»Treći period Tridentuskoga sabora [...] je dao pečat ovom saboru i čvrsto potvrdio njegove odluke. I po broju sudionika i po utjecaju to je najvažniji dio sabora, iako su neki dogmatski veliki dekreti (*O opravdanju, O Euharistiji, O izvorima objave*) već bili doneseni. Iz hrvatskih biskupija na njemu je sudjelovalo 17 biskupa i dva teologa ne računajući pomoćno osoblje.«²⁴

Kao carski izaslanik za Ugarsko kraljevstvo u Trident je stigao Juraj II. Drašković (Biline kraj Knina 1525. – Beč 1587.), tada pečujski biskup i savjetnik Ferdinanda I. Habsburga, a kasnije zagrebački biskup, kardinal i hrvatski ban. Sabornici su ga izabrali u povjerenstvo za izradu *Indeksa zabranjenih knjiga* (*Index librorum prohibitorum*), a u govoru koji je na Saboru održao 24. veljače 1562. godine svoga cara veliča kao drugoga katoličkoga Konstantina koji se »svim [...] snagama upire, ne bez najvećih briga i nevjerojatnih troškova vratiti u nekadašnji sjaj i sam kler, zajedno s pravovjernom vjerom, koji su bili uništeni na mnogo mjesta.«²⁵ Državna potpora Crkvi o kojoj je biskup Drašković obavijestio Sabor bila je važna za provedbu tridentiskih odluka, jer kako Ivan Vitezić (1957.) objašnjava:

»[...] s obzirom na uske veze između Crkve i svjetovne vlasti katoličkih zemalja, u početku je bilo neophodno da vladari prihvate i promiču tridentске odluke, dajući im tako značaj državnoga zakona.«²⁶

24 Josip Sopta, *Reformacija i Tridentinski sabor u Dubrovniku u: Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije. Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.)*. Uredili Želimir Puljić i Nediljko A. Ančić. Dubrovnik, Split: Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 2001., str. 388. Usp. također Jozo (Josip) Sopta, *Die Teilnehmer aus den kroatischen Diözesen an der dritten Tagungsperiode des Tridentinums und die Frage des Laienkelches*. Freiburg (Breisgau): Univ. Dissertation, 1987. [1986.].

25 Baltazar Adam Krčelić, *Povijest stolne crkve zagrebačke. Prvi dio svezak I*. Preveo Zlatko Šešelj. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1994. [Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae tomus I. Zagabriae 1770.], str. 275.

26 »[...] date le strette relazioni fra la Chiesa e le autorità civili degli stati cattolici, era necessario in primo luogo, che i regnanti accettassero e promulgassero i decreti tridentini dando così loro il carattere di leggi statali.« Ivan Vitezić, *La prima visita apostolica posttridentina in Dalmazia (nell'anno 1579)*. Rim: Pontifica Università Gregoriana, 1957., str. 9.

* * *

Posljednja, dvadeset i peta sjednica Tridentskoga sabora, na kojoj je donesena odluka koja se ticala budućnosti sakralne umjetnosti i Crkve kao njezina naručitelja, počela je 3. prosinca 1563. godine. Sutradan, 4. prosinca, raspušten je osamnaest godina dugi ekumenski koncil koji je do kraja odlagao suočiti se s protestantskom kritikom o idolatriji skrivenoj u molitvama pred slikama i kipovima te o teološkoj zabludi oko pobožnosti spram svetaca. Sljedeće godine, bulom *Benedictus Deus* (datirana 26. siječnja 1564., objavljena 30. lipnja 1564.), papa Pio IV. potvrdio je sve odluke Tridentskoga sabora, pa tako i jedan od posljednjih zaključaka, onaj vezan uz pobožnost spram svetaca, relikvije i sakralnu umjetnost:

»O zazivanju, čašćenju, i relikvijama svetaca, i o svetim slikama:

Sveti sabor nalaže svim biskupima i drugima koji su u službi naučavanja i dušobrižnika da – u skladu s običajima katoličke i apostolske Crkve, prenesenima od početnih vremena kršćanstva, i u skladu sa suglasjem svetih otaca te s odukama svetih sabora – revno pouče vjernike, poglavito o zagovoru, o zazivanju svetaca, o čašćenju relikvija i o ispravnoj uporabi slika, učeći ih da sveci, koji vladaju zajedno s Kristom, Bogu prinose svoje molitve za ljude; da je dobro i korisno ponizno ih zazivati: uteći se njihovim molitvama, snazi i pomoći, kako bi se zadobila dobročinstva od Boga, po njegovu Sinu, Isusu Kristu, našem Gospodinu, koji je naš jedini Otkupitelj i Spasitelj. Bit će proglašeni bezbožnicima oni koji riječu da treba zazivati svece koji uživaju vječnu sreću na nebu; ili oni koji izjavljuju da sveci ne mole za ljude; ili da je idolopoklonstvo njih zazivati, da bi se molili i za svakoga od nas; ili pak smatraju da je to u suprotnosti s Božjom riječju i s čašću koja se duguje jedinomu posredniku između Boga i ljudi, Isusu Kristu; ili da je ludost, glasno ili u sebi, moliti se onima koji vladaju na nebu.

Valja također poučavati da vjernici trebaju častiti sveta tijela mučenika i drugih koji žive s Kristom, tijela koja su jednom bila živi udovi samoga Krista i hram Duha Svetoga i koja će on uskrisiti na život vječni i proslaviti ih; po njima Bog ljudima udjeljuje mnoštvo dobročinstava. Zato sve one koji tvrde da se relikvijama svetaca ne duguje ni čašćenje ni čast; da vjernici beskorisno časte te relikvije ili druge svete spomen-predmete te da uzalud pohađaju mjesta posvećena njihovom spomenu, kako bi zadobili njihovu pomoć; sve te valja posvema osuditi, kako ih je Crkva jednoć osudila i kako ih i sada osuđuje.

Nadalje, slike Krista, Djevice Bogorodice i drugih svetaca trebaju se nalaziti i biti čuvane poglavito u crkvama; njima treba pridati dužnu čast i čašćenje, nipošto zbog toga što bi u njima bilo kakvo božanstvo ili moć koja bi opravdavala taj kult ili jer bi trebalo nešto moliti te slike ili u njih polagati pouzdanje, kako su to jednoć činili pogani, koji su svoju nadu polagali u idole, nego zbog toga jer se čast njima pridana odnosi na pralikove [*prototypa*] koje oni posadašnjaju [*repraesentant*]. S pomoću slika koje cjelivamo i pred kojima otkrivamo glave i pred kojima se prostiremo, klanjamo se Kristu i častimo svete, čiju sličnost [*similitudinem*] one donose. Sve je to već određeno dekretima i koncilima, osobito Drugim nicejskim saborom, protiv protivnika svetih slika.

Biskupi s velikom zauzetošću trebaju naučavati da poviješću otajstava našega otkupljenja, izraženom slikama i drugim prilikama [*similitudinibus*], puk biva

poučen i utvrđen u vjeri, primajući sredstva, da bi se spominjao i marno razmatrao članke vjere; osim toga, objasniti će da se od svih svetih slika ubire veliki plod, ne samo zbog toga što se puk poticajno upozorava na dobročinstva i darove koje mu je Krist darovao, nego također zbog toga što po svetima oči vjernikā mogu vidjeti čudesna djela i spasonosne Božje primjere, tako da bi mu se dala hvala, oblikovalo život i običaje nasljedujući svete, klanjalo se Bogu i ljubilo ga, te vršila djela milosrđa (i pobožnosti). Ako bi tko naučavao ili vjerovao nešto suprotno ovim odredbama, neka bude izopćen [*anathema sit*].

Ako su se u ova sveta i spasonosna obdržavanja dužnosti uvukle zloporabe, sveti ih Sabor želi gorljivo isključiti. Tako ne će biti postavljena niti jedna slika koja bi promicala pogrtješan nauk i koja bi za priproste bila prigoda za opasne pogrtješke. Ako bi ponekad bili prikazani događaji i pripovijesti Svetoga pisma, nešto veoma korisno za slabo poučen puk, trebat će objasniti da se time ne kani prikazati božanstvo, kao bi se ono moglo vidjeti tjelesnim očima ili biti izraženo bojama i slikama. U zazivanju svetih, u čašćenju relikvija i u svetoj [liturgijskoj] uporabi slika treba udaljiti bilo kakvo praznovjerje, isključiti bilo kakvo besramno traženje zarade i – konačno – izbjeći bilo kakvu nedoličnost, na takav način da se ne slikaju i ne uređuju slike izazovnom dražesnošću. Jednako tako ni vjernici ne smiju iskoristiti slavlja blagdana svetaca i pohoda relikvijama, da bi se prepustili zabavi i pijančevanju, kao da bi se ta slavlja trebala slaviti u rasipnosti i razuzdanosti. Naposljetku, u svemu tome biskupi moraju uporabiti svu revnost i moguću skrb, da ne bude ničega neprimjerenoga; da ne bude nimalo neumjesnoga, neurednoga, profanoga ili nečasnoga, budući da Božjemu dolikuje svetost.

Da bi se postiglo što vjernije poštovanje ovih odredaba, Sveti sabor određuje da nikomu nije dopušteno smjestiti ili dopustiti da se na bilo koje mjesto ili u crkvu, ma koliko bila iznimna, smjesti [predaji] neobična slika, bez prethodnoga dopuštenja biskupa; nitko ne smije proglasiti nova čuda ili primiti nove relikvije, osim nakon prosudbe i potvrde biskupa. On će pak, čim dobije vijest o takvim pojavama, a nakon što se posavjetovao s teolozima i drugim pobožnim muževima, poduzeti one mjere koje bude smatrao sukladnima istini i pobožnosti. Ako bi pak se pojavila neka opasna ili teško iskorjenjiva zloporaba ili ako bi se oko tih pitanja rodilo još teže pitanje, biskup – prije svoje odluke – neka čeka mišljenje metropolitite i krajevnih biskupa okupljenih na krajevnu sinodu. Ipak, u Crkvi se ne smije određivati ništa novo ili neuobičajeno, bez prethodnoga savjetovanja sa svetim rimskim prvosvećenikom.²⁷

[S latinskoga preveo Ivan Šaško]

27 »*De invocatione, veneratione, & Reliquiis Sanctorum, & de sacris imaginibus*

MANDAT sancta Synodus omnibus Episcopis, & ceteris docendi munus curamque sustinentibus, ut iuxta Catholicae, & Apostolicae Ecclesiae usum, a primaevis Christianae religionis temporibus receptum, sanctorumque Patrum consensionem, & sacrorum Conciliorum decreta in primis de Sanctorum intercessione, invocatione, Reliquiarum honore, & legitimo imaginum usu fideles diligenter instruant, docentes eos, Sanctos, una cum Christo regnantes, orationes suas pro hominibus Deo offerre: bonum atque utile esse, suppliciter eos invocare: & ob beneficia impetranda a Deo per filium eius Iesum Christum, Dominum nostrum, qui solus noster Redemptor & Salvator est, ad eorum orationes, opem auxiliumque confugere: illos vero, qui negant Sanctos, aeterna felicitate in coelo fruentes, invocandos esse: aut qui asserunt, vel illos pro hominibus

Provedba odluka

Premda su ovu odluku završne sjednice Tridentskoga sabora potpisali svi prisutni – sto devedeset i devet kardinala, nadbiskupa i biskupa, tri patrijarha, sedam opata i sedam generala redovničkih zajedica te trideset i devet izaslanika odsutnih biskupa – i premda je papa Pio IV. odmah potvrdio na Saboru prihvaćene odluke, tek je slijedio dugotrajan put njihovih provedbi. Crkvena ograničavanja prilagodila se novoj potrebi, kako naglašava Stjepan Krasić (2004.):

»Za provođenje odluka Tridentskog sabora bile su – između ostaloga – osnovane nove kongregacije ('ministarstva') kojima su na čelu biliiskusni kardinali. Pio IV. je neposredno nakon završetka sabora godine 1563. osnovao Kongregaciju koncila [lat. *Sacra Congregatio Cardinalium Concilii Tridentini interpretum*] koja je bila zadužena za izvorno tumačenje saborskih odluka i nadzor nad njihovim provođenjem. Siksto V. je 1588. ustanovio čak 15 takvih kongregacija s precizno označenim ovlastima i područjima, koje su postale izvršni organ Opće crkve. Zahvaljujući tako dobroj organizaciji uspjeh nije mogao izostati.«²⁸

non orare; vel eorum, ut pro nobis etiam singulis orent, invocationem esse idolariam; vel pugnare cum verbo Dei: adversarique honori unius mediatoris Dei, & hominum Iesu Christi: vel stultum esse, in coelo regnantibus voce, vel mente supplicare: impie sentire.

Sanctorum quoque Martyrum, & aliorum cum Christo viventium sancta corpora, quae viva membra fuerunt Christi, & templum Spiritus sancti, ab ipso ad aeternam vitam suscitanda, & glorificanda, a fidelibus veneranda esse: per quae multa beneficia a Deo hominibus praestantur: ita ut affirmantes, Sanctorum Reliquiis venerationem, atque honorem non deberi: vel eas, aliaque sacra monumenta a fidelibus inutiliter honorari: atque eorum opis impetrandae causa Santorum memorias frustra frequentari: omnino damnandos esse; prout iam pridem eos damnavit, & nunc etiam damnat Ecclesia.

Imagines porro Christi, Deiparae virginis, & aliorum Sanctorum, in templis praesertim habendas, & retinendas: eisque debitum honorem, & venerationem impertiendam; non quod credatur inesse aliqua in iis divinitas, vel virtus, propter quam sint colendae, vel quod ab eis sit aliquid petendum; vel quod fiducia in imaginibus sit figenda: veluti olim fiebat a gentibus, quae in idolis spem suam collocabant: sed quoniam honos, qui eis exhibetur, refertur ad prototypa, quae illae repraesentant: ita ut per imagines, quas osculamur, & coram quibus caput aperimus, & procumbimus, Christum adoremus: & Sanctos, quorum illae similitudinem gerunt, veneremur. Id quod Conciliorum, praesertim vero secundae Nicaenae Synodi, decretis contra imaginum oppugnatores est sancitum.

Illud vero diligenter doceant Episcopi, per historias mysteriorum nostrae redemptionis, picturis, vel aliis similitudinibus expressas, erudiri, & confirmari populum in articulis fidei commemorandis, & assidue recolendis: tum vero ex omnibus sacris imaginibus magnum fructum percipi, non solum quia admonetur populus beneficiorum, & munerum, quae a Christo sibi collata sunt: sed etiam, quia Dei per sanctos miracula, & salutaria exempla oculis fidelium subiiciuntur, ut pro iis Deo gratias agant, ad Sanctorumque imitationem vitam, moresque suos componant, excitenturque ad adorandum, ac diligendum Deum, & ad pietatem colendam. Si quis autem his decretis contraria docuerit aut senserit: anathema sit.

In has autem sanctas & salutare observationes si qui abusus irrepserint, eos prorsus aboleri, sancta Synodus vehementer cupit: ita ut nullae falsi Dogmatis imagines, & rudibus periculosi erroris occasionem praebentes, statuuntur. Quodsi aliquando historias, & narrationes sacrae Scripturae, cum id indoctae plebi exdepiet [expediat], exprimi & figurari contigerit: doceatur populus, non propterea divinitatem figurari,

Na razini mjesnih Crkava provedba tridentskih odluka bila je povjerena biskupima. Na biskupskim sinodama trebali su o njima obavijestiti svećenike, zatim ih protumačiti, započeti provedbu, a nakon toga i nadzirati teološku pravovjernost primjena i promjena, pogotovo u obrazovanju svećenika, ispravnosti u sakramentalnim obredima, službi i tumačenju načela:

»Poštujući saborske odredbe mnoge su crkvene pokrajine održale sinode na kojima se očitovala briga o vođenju vjernika prema djelatnu sudjelovanju u slavlju božanskih otajstava. Sa svoje strane rimski su pape poduzeli široku liturgijsku obnovu: u relativno kratkome vremenu, od 1568. do 1614., preuređen je Kalendar i knjige rimskoga obreda, a 1588. ustanovljena je Sveta kongregacija obreda radi čuvanja pravoga uređenja liturgijskih slavlja Rimske crkve. Kao element pastoralno liturgijske formacije svoju je funkciju izvršio *Katekizam za župnike* (*Catechismus ad parochos*).«²⁹

quasi corporeis oculis conspici, vel coloribus, aut figuris exprimi possit. Omnis porro superstitio in Sanctorum invocatione, Reliquiarum veneratione, & imaginum sacro usu tollatur: omnis turpis quaestus eliminetur: omnis denique lascivia vitetur, ita ut procaci venustate imagines non pingantur, nec ornentur; & Sanctorum celebratione, ac Reliquiarum visitatione homines ad commessiones atque ebrietates non abutantur: quasi festi dies in honorem Sanctorum per luxum, ac lasciviam agantur. Postremo, tanta circa haec diligentia, & cura ab Episcopis adhibeatur, ut nihil inordinatum, aut praepostere, & tumultuarie accommodatum: nihil profanum, nihilque inhonestum appareat, cum domum Dei deceat sanctitudo.

Haec ut fidelius observentur, statuit sancta Synodus, nemini licere ullo il loco, vel ecclesia, etiam quomodolibet exempta, ullam insolitam ponere, vel ponendam curare imaginem, nisi ab Episcopo approbata fuerit; nulla etiam admittenda esse nova miracula, nec novas reliquias recipiendas, nisi eodem recognoscente & approbante Episcopo. Qui simulatque de iis [his] aliquid compertum habuerit: adhibitis in consilium Theologis, & aliis piis viris; ea faciat, quae veritati, & pietati consentanea iudicaverit. Quodsi aliquis dubius, aut difficilis abusus sit exstirpandus: vel omnino aliqua de is [his] rebus gravior quaestio incidat: Episcopus, antquam controversiam dirimat, Metropolitanis, & comprovincialium Episcoporum in Concilio provinciali sententiam exspectet: ita tamen, ut nihil, inconsulto Sanctissimo Romano Pontifice, novum, aut in ecclesia hactenus inusitatum decernatur.« *CANONES ET DECRETA, SACROSANCTI OECUMENICI, ET GENERALIS CONILII TRIDENTINI SVB PAVLO III, IVLIO III, PIO IV, PONTIFICIBVVS MAX. COMPLVTI*, Excudebat Andreas de Angulo. Vendenfe en madrid [sic] en cafa de Alonfo Calleja librero, 1564., str. CCII-CCIII. Usp. također Norman P. Tanner S.J. (ur.), *Decrees of the Ecumenical Councils II. Trent to Vatican II*. London, Washington: Sheed & Ward, Georgetown University Press, 1990., str. 774-776; Giuseppe Alberigo, Giuseppe L. Dossetti, Perikles-P. Joannou, Claudio Leonardi, Paolo Prodi (ur.), *Conciliorum oecumenicorum decreta*. Bolonja: Edizioni Dehoniane, 1991., str. 774-776.

28 Stjepan Krsić, *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću. Hrvatski među šest svjetskih jezika*. Zagreb, Čitluk: Matica hrvatska, 2004., str. 17.

29 Ivan Šaško (prev. i ur.), *Direktorij o pučkoj pobožnosti i liturgiji. Načela i smjernice*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2003., br. 39, str. 45, 46.

* * *

Optužbe posustalaj crkvenoj stezi na sinodama hrvatskih biskupija (isto kao u drugim zemljama) bile su teške pa im je posvećivana posebna pozornost. Ovisno o jeziku korišten u zapisima, stanje u različitim (nad)biskupijama bilo je opisivano »lagrimevole« (tal. »za plakati«, kako bismo danas rekli), znanje duhovnih pastira zabrinjavajuće: »ignorans enim in his ingnorabitur« (lat. ne znajući u ovom su sigurno nemarni), kao i briga o liturgijskim predmetima: »ignorat [...] ubi esse« (lat. ne zna [...] gdje je), ili o svom pūku.³⁰ Prosvjetiteljski biskup Maksimilijan Vrhovac (Karlovac 1752. – Zagreb 1827.) u djelu *Constitutiones synodales Ecclesiae Zagrabienensis pro clero diocesano* (1805.) sabrao je i objavio propise i odredbe za dijecezanski kler kojima su biskupi na povijesnim sinodama Zagrebačke biskupije³¹ provodili poslijetridentske odluke. Na početku knjige, s pomoću biblijskoga navoda, suvremenicima početkom XIX. stoljeća upućuje još uvijek prepoznatljivu tridentsku poruku:

»Ustrajte u strogom odgoju! [...] Doduše, svako karanje za sada ne pričinja se nečim što donosi radost, nego žalost. Ali kasnije onima koji su njime uzgajani donosi plod pun mira – pravednost: Heb 12, 7 & 11.«³²

Vrhovac navodi prve dvije poslijetridentske dijecezanske sinode Zagrebačke biskupije koje je sazvaio biskup Juraj Drašković 1570. i 1574. godine. Na široj, pokrajinskoj sinodi u Trnavi 1611. godine biskupi su zaključili protokol kojim se treba obavljati vizitacija, a 1638. godine, ponovno u Trnavi predstavnici hrvatskih i ugarskih biskupija potpisali su odluke Tridentskoga sabora, a među njima i onu *O zazivanju, čašćenju, i relikvijama svetaca, i o svetim slikama*.³³ Odluke Tridentskoga sabora u hrvatskom prijevodu objavio je makarski kanonik Ivan

30 Povodom sličnih vizitorskih ocjena u građi pastoralnih vizitacija u Porečkoj biskupiji u XVII. stoljeću Miroslav Bertoša (1991.) postavio je pitanje koje bi moglo vrijediti znatno šire: »Upitajmo se na početku: ako su vizitacije slika posttridentinskih nastojanja u Istri, odnosno u njezinoj najnapučenijoj biskupiji, i slika koncilskih rezultata, je li to slika pravoga stanja ili samo slika koju je Crkva stvorila o njemu? Je li vizitacijama prikazana stvarna duhovna strana života nekog sela, nekog područja i pojedinca, ili je to samo dojam, nesigurni, subjektivni odraz ispitivačevih i ispitanikovih opservacija?« Miroslav Bertoša, *Biskupske vizitacije kao izvor za društvenu povijest Poreštine u XVII. stoljeću u: Vjesnik Istarskog arhiva* 1, XXXII, Pazin: Historijski arhiv, 1991., str. 76.

31 Papa Pio IX. uzdigao je Zagrebačku biskupiju u status nadbiskupije 11. XII. 1852. godine bulom *Ubi primum placuit*. Usp. Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.-20. st.)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996. [1991.], str. 403, 404.

32 »In Disciplina perseverate. [...] Omnis autem Disciplina in praesenti quidem videtur non esse gaudii, sed moeroris: postea autem fructum peccatissimum exercitatis per eam reddet justitiae: Ep ad Hebr. cap. 12 v. 7 & 11.« Maksimilijan Vrhovac, *Constitutiones Synodales Ecclesiae Zagrabienensis pro clero diocesano*. Zagrabia: Typis Novoszelianis, 1805., premlist. Svi starozavjetni prijevodi i citati navedeni su prema *Biblija. Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1996. [1974.]. Glavni urednici Jure Kaštelan i Bonaventura Duda. Urednici Josip Tabak i Jerko Fućak. Prijevodi Novoga zavjeta i Psalama navedeni su prema *Novi zavjet i Psalmi*. Preveli: Bonaventura Duda i Jerko Fućak (*Novi zavjet*), Filibert Gass (*Psalmi*). Zagreb: Kršćanska sadašnjost 2002. [1988.].

Josip Pavlović Lučić (Makarska 1755. – 1818.) naslovivši ih *Prisvetoga i Opcienoga Tridenteskoga Sabora Od Članava Virre i Czarkovne Isprave NAREDBE sabrane, i u četiri dila razdigliene* (1790.). U latinskoj posveti ističe: »u prijevodu na hrvatski, i na korist kleru svoga naroda prvi puta objavljeno.«³⁴ Knjiga je autorov izbor tridentskih odluka, ali među njima još uvijek naglašava potrebu da se one poštuju: »Néka svi znádu, da kolíko mogućie bùde, prísvelte Náredbe od svi, i brez rázluke pómgnivo imáduse obslúxiti.«³⁵

* * *

Na Tridentском saboru obnovljena je obveza pastoralnih vizitacija, odnosno pohoda ovlaštenih crkvenih osoba crkvenim dobrima, osobama i zdanjima te pismenih izvještaja o njihovu stanju, uređenosti i disciplini koje nakon uvida podnose nadređenima. Tea Perinčić (1998.) naglašava kako se radi o neprekinutoj praksi:

»Među srednjovjekovnim vizitama i postridentskim vizitama postoji dakle neprekinuti kontinuitet, no vizite su učestalije [nakon Sabora]. Kao što piše Silvio Tramontin: 'apostolske vizite, također prakticirane već mnogo prije, bijahu uvijek shvaćane kao prilika za strogi nadzor i stoga u izvjesnom smislu mrske. U Trentu su im postavljeni pravni temelji, što je ponajviše zasluga Svetog Karla Boromea, koji ih je prvi proveo u djelo.'«³⁶

Ti su vizitacijski izvještaji (protokoli) važan izvor podataka o gradnji ili uređenju crkve u pojedinim godinama, o novinama koje se u nju unose (dogradnje, nova crkvena oprema) ili o oltarima i slikama koji su zbog dotrajalosti ocjenjivani nedoličnima za crkvu i uklanjani, a jedini poznati podatak o njihovom postojanju i ikonografiji upravo je vizitacijski izvještaj. Ovisno o tome tko ih obavlja, vizitacije mogu biti apostolske, biskupske ili arhiđakonske.³⁷

U apostolskima, vizitatora je odaslao sâm papa, a njegovi izaslanici pohode zadano područje i potom ga izvješćuju o stanju u njoj. Biskup Montefelt-

33 Usp. »SYNODUS PROVINCIALIS, Habita sub FERDINANDO III. CÆSRE, HUNGARIÆ REGE, ET EMERICO LOSY ARCHI-EPISCOPO STRIGONIENSI TYRNAVLÆ ANNO MDCXXXVIII. EX MS. [...] CAPUT III. Circa venerationem, invocationem, reliquiasque, ac imagines Sanctorum.« Maksimilijan Vrhovac, *nav. dj.*, 1805., str. 31-33, 76.

34 »[...] in Illyricum versa, Et ad suæ Nationis Cleri utilitatem primum edita.« Ivan Josip Pavlović Lučić, *Prisvetoga i Opcienoga Tridenteskoga Sabora Od Članava Virre i Czarkovne Isprave NAREDBE sabrane*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1790., naslovnica.

35 Ivan Josip Pavlović Lučić, *nav. dj.*, 1790., str. 136.

36 Tea Perinčić, *Prilog istraživanju apostolskih vizita Agostina Valiera u dalmatinskim i istarskim biskupijama u: Povijesni prilozii 17.*, Zagreb 1998., str. 161. Autorica navodi izvor citata: Silvio Tramontin, *La visita apostolica del 1581 a Venezia*. Firenca: Leo S. Olschki, 1967., str. 32.

37 O vizitacijama usporedi: Metod Hrg, Josip Kolanović, *Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1989., str. 11-17. Opsežnije o mogućnostima i o metodološkim problemima korištenja vizitacija kao arhivskih izvora u istraživanjima usporedi: Umberto Manzone, Angelo Turchini (ur.), *Le visite pastorali. Analisi di una fonte*. Bolonja: Il Mulino, 1990. [1985.]; Cecilia Nubola, Angelo Turchini (ur.), *Visite pastorali ed elaborazione dei dati. Esperienze e metodi*. Bolonja: Il Mulino, 1993.

rea, Giovanni Francesco Sormano, rodom iz Milana, stigao je tako u jesen 1573. godine u Dubrovnik kao »apostolski izaslanik i povjerenik« (lat. *delegatus et commissarius apostolicus*) pape Grgura XIII. i zadržao se tamo više od pola godine.³⁸ Papa mu je dao »široke ovlasti u reformi i obnovi te provedbi odluka Tridentskoga sabora u dubrovačkoj nadbiskupiji«.³⁹ Veronežanin Agostino Valier pohodio je u prvoj apostolskoj vizitaciji nakon Tridentskoga sabora područje Dalmacije sve do Kotora 1579. godine, i Istru godinu dana kasnije (1580.),⁴⁰ a nakon njega u apostolsku je vizitaciju došao Mihovil Priuli (1603.). Izvještaji su pohranjeni u Tajnom vatikanskom arhivu. U posebnim slučajevima, kao što je to bila crkvena organizacija u Bosni, prvi poslijetridentski izvještaji (1623., 1624.) podneseni novoosnovanom Zboru za širenje vjere (lat. *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) odnosili su se na područje franjevačke provincije.⁴¹

U biskupskim vizitacijama vizitator je mjesni biskup koji ima pravo pohoda u župe i redovničke zajednice na području svoje biskupije. Po njegovoj ovlasti to se pravo može prenijeti arhiđakonima ili dekanima koji obilaze manje jedinice biskupije – arhiđakonate ili dekanate, a izvještaji su pohranjeni u (nad)biskupskim arhivima.⁴²

38 Usp. Atanazije Matanić, *Apostolska vizitacija dubrovačke nadbiskupije god. 1573./74. prema spisima sačuvanim u Tajnom vatikanskom arhivu u: Mandićev zbornik*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1965., str. 193-209. Uredili: Ivan Vitezić, Bazilije Pandžić i Atanazije Matanić.

39 Josip Sopta, *nav. dj.*, 2001., str. 391.

40 Usp. Ivan Vitezić, *nav. dj.*, 1957.; Tea Perinčić, *nav. dj.*, 1998., str. 157-176; Antonio Miculian, *La controriforma in Istria: Il concilio di Trento e il ruolo dei gesuiti u: Atti XXIX*, Trst, Rovinj: Centro di Ricerche Storiche di Rovigno, 1999., str. 200-226.

41 Usp. Krunoslav Draganović, *Izvjesteće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. u: Starine XXXIX*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938., str. 1-48. Premda izvjestitelj, Albanac Petar Masarechi, kapelan dubrovačke kapelice u Sofiji, opisuje znatno šire područje, izrijekom spominje da je u Bosanskom kraljevstvu pod osmanskom vlašću sedamnaest samostana Male braće opservanata (a na drugom mjestu, u sažetku navedeno ih je trinaest, jer su tri u Ugarskoj, a jedan u Požezi), te da biskup za sada nije potreban. Usp. također Basilius Pandžić, *O.F.M., Relatio de Provincia Bosnae Argentinae O.F.M. an. 1623. S. Congregationi de Propaganda Fide exhibita u: Mandićev zbornik*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1965., str. 211-233. Uredili: Ivan Vitezić, Bazilije Pandžić i Atanazije Matanić. Izvjestitelji su dva franjevca »Georgius de Narenta et Paulus Papić«.

42 O značenju pastoralnih vizitacija u povijesnim istraživanjima i o zastupljenosti tih rezultata u domaćoj (i talijanskoj) literaturi do 2000. godine upozorio je Miroslav Bertoša, *Fragmenti vizitacije pulskoga biskupa Eleonora Pagella iz godine 1690. u: Croatica christiana periodica 46, XXIV*, Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2000., str. 29-48. Usporedi i literaturu koju navodi. Nakon toga, u potpunosti su primjerice obrađene (transkribirane, prevedene i komentirane s povijesnoga i povijesno-umjetničkoga motrišta) vizitacije u pulskoj biskupiji na austrijskom i mletačkom području 1658. i 1659. godine. Usp. AA.VV., *Dalle parti arciducali e sotto San Marco. U kraljevskim stranama i pod svetim Markom*. Priredili Nina Kudiš Burić, Nenad Labus i Mijo Korade. Prevela Rosalia Massarotto. Rijeka: Riječka nadbiskupija, Porečko-pulska biskupija, Adamić, 2003. S područja Zagrebačke nadbiskupije objavljene su kanonske vizitacije u Gorskom arhiđakonatu. Usp. Andrija Lukonović (prir. i ur.), *Kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije I. Gorski arhiđakonati. Svezak 1. 1639.-1726*. Zagreb: Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije »Tkalčić«, 2006.

Tijekom vizitacija (nad)biskupi ili njihovi opunomoćenici u župama provjeravaju poštuje li župnik obvezu vođenja župnoga arhiva.⁴³ Njegovu osnovu tvore župna spomenica (lat. *liber memorabilium* ili *liber rerum memorabilium*) koju župnik vodi redovito i dnevnički upisuje događaje važne za život zajednice, knjiga računa (lat. *liber rationum*) s dohotcima od donacija i prihodima od imanja, kao i izdancima među kojima se nalaze isplate majstorima i umjetnicima koji rade na gradnji crkava, kapela i njihove opreme. Na posljetku, u župnom se arhivu nalaze i tri matice. Za službenu standardizaciju identiteta osoba kojima su podijeljivani sakramenti krštenja, ženidbe i posljednjega pomazanja župnici su obvezni voditi maticu krštenih (lat. *liber baptizatorum*), maticu vjenčanih (lat. *liber copulatorum*) i maticu umrlih (lat. *liber mortuorum*). Brojni podatci iz životopisa umjetnika čiju slavu nisu zabilježili suvremeni historiografi, čuvaju upravo matice župa u kojima su živjeli. U tim sažetim životopisima oni se pojavljuju kao protagonisti ključnih životnih događaja, ili kao svjedoci u životima drugih, primjerice kao kumovi na krštenjima, čime otkrivaju i više od davnih datuma jer upućuju na društveni krug u kojem se kreću. Petar Šimunović (1995.) naglašava ulogu tridentske odluke o vođenju župnih matica za nastanak službeno-pravno prepoznatljivih prezimena za sve staleže, koja su »jednom zapisana postajala stalna, nepromjenjiva i nasljedna.«⁴⁴

Slijedeći tradiciju pomirbenih formula s prethodnih sabora, u *Odlukama koje se tiču obnove* od 11. studenoga 1563. godine, tridentski oci upućuju:

»Glavni cilj svih tih vizitacija bit će osigurati zdrav i pravovjerni nauk i uklanjanje krivovjerja, sačuvati dobre običaje a loše ispraviti, ohrabriti ljude opomenom i upozorenjem da osnaže vjeru, mir i nevin život, te poduzeti one mjere za dobro ljudi prema prosudbi vizitatora o mjestu, vremenu i prigodi.«⁴⁵

43 Upute o protokolu vizitacije, zaključene na pokrajinskoj sinodi u Trnavi 1611. godine, upućene su arhiđakonima: »Arhiđakon vizitira najprije crkvu. Razgledava i zapisnički ustanovljuje sliedeće: Da li je crkva dobro pokrivena? Da li se presveta Euharistija čuva u čistoći i svojevremeno obnavlja? Jesu li čiste stvari, koje služe za sv. misu: purifikatori, tjelesnici, pale, kaleži, patene i t. d.? Ima li oltar toliko oltarnika, koliko treba, i da li je opremljen svim potrebnim? Čuva li se izpravno sveto ulje i krstna voda? Da li je izpovjedaonica na prikladnom mjestu u crkvi? Vode li se matice krštenih, potvrđenih i vjenčanih? [...] Iza toga arhiđakon u pismenom izvještaju obavještava o samom župniku: [...] Napokon izpituje arhiđakon o župljanima: [...]« Ivan Škreblin, *Pastorizacija u Zagrebu kroz 18. i 19. stoljeće*. (Arhiđakonske vizitacije) u: AA.VV. *Kulturno poviesni zbornik zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944., str. 748.

44 Petar Šimunović, *Hrvatska prezimena: podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb: Golden Marketing, 1995., str. 9.

45 »Visitationum autem omnium istarum praecipuus sit scopus, sanam orthodoxamque doctrinam expulsis haeresibus, inducere, bonos mores tueri, pravos corrigere, populum cohortationibus, & admonitionibus ad religionem, pacem innocentiamque accendere, cetera, prout locus, tempus et occasio feret, ex visitationum prudentia ad fidelium fructum constituere.« *CANONES ET DECRETA* [...], 1564. str. CLXXXIII; Norman P. Tanner S.J. (ur.), *nav. dj. [II.]*, 1990., str. 762. Pojašnjenje uloge vizitacija dio je odluke o crkvenim promjenama (lat. *Decretum de reformatione*).

Blagi ton sakriva činjenicu da su mnoge od dalekosežnih posljedica koje su slijedile uspostavu novoga crkvenoga reda bile poput poslovična treptaja leptirovih krila koji uzrokuju seizmička gibanja na udaljenim mjestima.

* * *

U vrijeme priprema i trajanja Tridentskoga sabora, i poslije, u vrijeme provedbe, Hrvatska se suočava s najvećim povijesnim brigama o svojoj sudbini, prije svega s osmanskim prodorom. U sjeni velikih bitaka (na primjer, Mohač 1526.), a slijedom toga i migracija stanovništva u kojima su se opće tragedije isprepletale s osobnima, reformatorski pokret nije se mogao trajno usidriti na širem području Hrvatske.⁴⁶ Osim toga, uspjeh u promociji Lutherovih ideja u Hrvatskoj zaustavila su ponajviše odlučna pristajanja Venecije i Habsburga uz katolicizam. Na područjima svoga utjecaja provodili su državnu politiku kakvoj društvene promjene uključene u reformacijski pokret nisu bile dobrodošle. Lutherovi pristaše bili su brojniji po rubovima zemlje (Istra, sjevernojadranski otoci, Međimurje, Slavonija oko Valpova i Vukovara), ondje gdje su se mogli osloniti na veću zajednicu preko granice. U Istri nalazimo protestantske intelektualce europske važnosti. Iz Labina je rodom Lutherov suradnik, povjesničar, leksikograf i jedan od najvećih teologa i bibličara, Matija Vlačić Ilirik (Matthias Flacius Illyricus; Labin 1520. – Frankfurt 1575.), autor *Clavis Scripturae Sacrae seu de Sermone Sacrarum literarum (Ključ Svetoga pisma ili o sadržaju svetih knjiga, 1567.)*, ali: »spomenuti reformator [...] ostao je, poput mnogih latinista hrvatskih, više njemački nego hrvatski javni radnik, dok su dvojica glagoljaša reformatora, Stjepan Konzul Istranin, iz Buzeta, i Antun Dalmatin, po svoj prilici Senjanin, premda čakavci, imali pred očima ideal modernijeg standardnog jezika koji su oni zvali 'sadašnji općeni i razumni hrvatski jezik'«. ⁴⁷ Reformatori su nastojali prevoditi i tiskati što više vjerskih knjiga na narodne jezike, pravilno procjenjujući kako su one osobito važno sredstvo kroz koje se privlačne ideje o jednostavnom obredu i o razumljivom tumačenju vjere lako ucepljuju među zapušteni kler (osobito onaj niži) i njegov još zapušteniji pūk. Zadivljujući je popis naslova – katekizama, *postilla*, *malahnih* knjiga i dijelova Novoga zavjeta – koji su u prijevodu na hrvatski izašli iz tiskare Morhard-Gruppenbach u Tübingenu i one u Urachu. Urašku je tiskaru podupirao barun Ivan Ungnad (Hans III. Ungnad von Sonnegg; ? 1493. – Wietritz 1564.), dijelom i novcem od posjeda u Varaždinu i Samoboru.⁴⁸

46 Usp. Franjo Bučar, *Širenje reformacije u Hrvatskoj i Slavoniji* u: *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* II., Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1900., str. 65-77, 201-214; Isti, *Širenje reformacije u Hrvatskoj* u: *Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* III., Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1901., str. 218-236; Isti, *Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj*. Varaždin: s.e., 1913.; Isti, *Reformacija među Hrvatima po Istri*. Pula: Kršćanska crkva Hosana; Osijek: Izvori, Nakladni zavod Evanđeoske crkve u Republici Hrvatskoj, 2002. [1918.]; Franjo Šanjek, *nav. dj.*, 1996., str. 349-380; Josip Bratulić, *Reformacija i početci katoličke obnove u Hrvatskoj* u: *Hrvatska i Europa* II. *Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, 2000., str. 464-479. Usporedi također literaturu koju navode.

47 Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb, Ljubljana: Nakladni zavod Matice hrvatske, Cankarjeva založba, 1987., str. 83.

U studiji o drvorezima i bakrorezima kojima su ilustrirane hrvatske i slovenske protestanske knjige XVI. stoljeća Milan Pelc (1991.) istražio je raznovrsne uloge koje su u protestantskom tisku povjerene knjižnoj ilustraciji, od osnovne pouke nepismenima o vjerskim istinama sve do likovne podrške složenim teološkim raspravama, osobito tumačenjima Ivanova *Otkrivenja*, kritike papinstva, ili pak promocije najznačajnijih protestantskih teologa i vođa kroz njihove portrete u kojima su prikazani poput svetaca: sa svetokrugom i nadahnuti Duhom Svetim koji u liku golubice lebdi nad glavom.⁴⁹

* * *

Odnos spram sakralnih prizora od početaka se razlikuje među prvacima reformacije. Stav Martina Luthera kreće se od nezainteresirane snošljivosti do isticanja njihove moguće koristi:

»Na slike, zvona, liturgijsku odjeću, crkveni ures, oltarna svjetla i drugo gledam slobodno. Tko želi, može ih zadržati, iako prikaze i slike iz Svetoga pisma i iz dobrih pripovijesti smatram vrlo korisnim, ali u svakom slučaju po slobodnoj volji. Što se tiče rušitelja slika, nisam im sklon.«⁵⁰

Ovo posljednje tiče se poglavito njegova sunarodnjaka, reformatora Andreea Karlstadta (Andreas Rudolff-Bodenstein von Karlstadt; Karlstadt, oko 1480. – Basel 1541.) i njegove nepomirljivosti spram slika i kipova u crkvama.⁵¹ Švicarac Ulrich Zwingli (Huldrych Zwingli; Wildhaus 1484. – Kappel am Albis 1531.) i Francuz Jean Calvin (Jean Cauin; Noyon 1509. – Genève 1564.) također ostavljaju u naslijeđe svojim sljedbenicima zazor i odbijanje sakralne uporabe slika, što je bilo osobito izraženo među kalvinistima.

48 Usp. Franjo Bučar, Franjo Fancev, *Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije u: Starine XXXIX.*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1938., str. 49-129; Stanko Jambreč, *Hrvatski protestantski pokret u XVI. i XVII. stoljeću*. Zapešić: Matica hrvatska Zapešić, 1999.

49 Usp. Milan Pelc, *Biblija priprostih. Ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 1991.

50 »Bilder, Glocken, Meßgewand, Kirchenschmuck, Altarlichter u. ä. seh ich für frei an. Wer es will, der kann's lassen, obschon ich Bilder nach der Schrift und guten Berichten für recht nützlich, aber immerhin für frei und beliebig halte. Denn mit den Bilderstürmern halte ichs nicht.« Marianne Bernhard (ur.), *Martin Luther: Hausbuch. Der Mensch, Reformator und Familienvater, in seinen Liedern, Sprüchen, Tischreden, Schriften und Briefen*. Bindlach: Gondrom Verlag 1996., str. 43, 44.

51 Usp. Bryan D. Mangrum i Giuseppe Scavizzi (prev. i ur.), *Andreas Karlstadt, Hieronymous Emser, Johannes Eck. A Reformation Debate: Karlstadt, Emser, and Eck on Sacred Images, Three Treatises in Translation*. Toronto, Ottawa: Centre for Reformation and Renaissance Studies, Dovehouse Editions, 1991., osobito Karlstadtov kratki tekst *On the Removal of Images (O uklanjanju slika i skulptura*, str. 19-25); Giuseppe Scavizzi, *The Controversy on Images from Calvin to Baronius*. New York et al.: Peter Lang Publishing, 1992.; John Dillenberger, *Images and Relics: Theological Perceptions and Visual Images in Sixteenth-Century Europe*. New York: Oxford University Press, Oxford Studies in Historical Theology, 1999., i literaturu koju navode. Usp. također Steven E. Ozment, *The Age of Reform 1250-1550. An Intellectual and Religious History of Late Medieval and Reformation Europe*. New Haven, London: Yale University Press, 1980., osobito za širi uvid u podrijetlo pojedinih stavova.

* * *

Dva vjerska identiteta oblikovala su najvidljiviju razliku liturgijskih prostora kroz prizmu sakralne umjetnosti, odnosno u odnosu spram nje, pa su s rastućom ulogom poslijetridentske ikonografije u slikarskim i kiparskim djelima u katoličkim crkvama, one protestantske ubrzo bivale sve »čišće«. ⁵² I ne samo to. Raskoš katoličkih crkava i liturgijskih obreda ubrzo su postali predmetom sprdnje protestantskih satiričkih drvoreza i bakroreza u kojima su »papinske« crkve, hodočašća, procesije, zavjetni darovi i različiti tjelesni pokreti vjernika (poput klanjanja, nagiba glave i drugih) ismijani kao ponašanje lutaka na koncu. ⁵³

* * *

U plemićkom staležu hrvatskih rodova uz protestantizam su pristala slavna imena poput Jurja IV. Zrinskoga (Čakovec 1549. – 1603.), sina sigetskoga junaka Nikole IV. Zrinskoga. Na Jurjevim posjedima protestantski propovjednici pronašli su slobodu vjerskoga rada, iznimno važnu u razdoblju kada se – kao i ranije, u vrijeme cvata srednjovjekovnih propovjedničkih redova – snaga izgovorene riječi živo utiskivala u maštu slušača, mahom neukih i nepismenih. ⁵⁴ Zrinski je udomio i protestantsku tiskaru na svom posjedu u Nedelišću (1574.). ⁵⁵ Usprkos tomu, temeljne crkvene promjene koje je velikodostojnik poput njega mogao provesti, teško su bile prihvatljive tom istom puku, jer: »uvođenjem protestantizma na neki posjed veleposjednik bi se oslobodio dotadašnjih crkvenih struktura, postavio propovjednike koji su bili odgovorni njemu, preuzeo sakupljanje podavanja koja su prije išla Crkvi, i što je možda najnasilnije i najrevolucionarnije djelovalo, očistio crkve od slika i kipova, objelio ih i prilagodio novom nauku.« ⁵⁶ Osjetljivi zahvat u crkvenu opremu i tradiciju vizualne pobožnosti bila je promjena na kojoj je novi protestantski vjerski identitet temeljio prepoznatljivost svojih crkvenih prostora, ali na granici kršćanskoga svijeta, i to

52 Ta pojava vrijedi osobito za mjesta dodira. U Alpama koje – povijesno i danas – presijecaju granice nekoliko država, a podalpska se brda i brežuljci spuštaju u različite kulturne, jezične i vjerske prostore, Katolička crkva u umjetnosti XVII. stoljeća naglašavala je upravo one sadržaje iz poslijetridentske liturgijske reforme i »dogmatska stajališta« (tal. *posizioni dogmatiche*) koji će imati jasno prepoznatljive razlikovne značajke u odnosu na Lutherovu i Calvinovu reformu. Usp. Santino Langé i Giuseppe Pacciarotti, *Barocco alpino. Arte e architettura religiosa del Seicento: spazio e figuratività*. Milano: Jaca Book, 1994., osobito poglavlje *Immagine, simbolo, icona*, str. 13-21.

53 Usp. Joseph Leo Koerner, *The Reformation of the Image*. London, Chicago: Reaktion Books, The University of Chicago Press, 2004., osobito poglavlje *Territorial Battles*, str. 38-51, i literaturu koju navodi.

54 Usp. Nataša Štefanec, *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Zagreb: Barbat, 2001., str. 205, i literaturu koju navodi. Sin i nasljednik Jurja IV. Zrinskoga, hrvatski ban Juraj V. Zrinski, otac banova Nikole i Petra, bio je od rođenja protestant, ali se prije preuzimanja banske časti »vratio« katoličanstvu.

55 Usp. Zvonimir Bartolić, *Hrvatska tiskara u Nedelišću u doba Zrinskih u: Ivanuš Pergošić, Decretum 1574. Hrvatski kajkavski editio princeps*. Čakovec: Matica hrvatska, Zrinski, 2003. [1574.], str. 403-423.

56 Nataša Štefanec, *nav. dj.*, 2001., str. 201.

»granici u pokretu«,⁵⁷ na to se teško pristajalo. Ova vidljiva i korjenita promjena dotadašnje vjerske prakse plašila je ili barem zbunjivala, pa se na njoj dijelom temeljio i zazor spram reformatora. Teološke razlike u sakramentima, transspustancijaciji ili konsupstancijaciji, Kristu i/ili svecima kao posrednicima između Boga i vjernika, ili pak vjernosti dalekome papi u Rimu, pūk nije doživljavao tako neposredno i očito kao pobožnost naraštajima vezanu uz sakralno slikarstvo i skulpturu, pa je radikalni purizam novih crkvenih prostora mogao doživjeti kao nasilje nad svojom vjerskom tradicijom:

»*Schaufrömmigkeit* (doslovno: 'pobožnost pogleda i vida') bila je važna sastavnica vjerskoga života u kasnoj srednjovjekovnoj Europi, kada su male pobožne slike i oltari s prizorima Kristove muke bili životni oblik liturgije, molitve i pobožnosti.«⁵⁸

Osim toga, otpor spram slika, a osobito kipova, označavao je još jedan vjerski identitet – islamski – a on je u svijesti imao zastrašujući prizvuk strane sile, dnevne i noćne mōre sela, gradova i mjesta koji su živjeli na pragu moćnoga Osmanskoga Carstva.⁵⁹ U svakom slučaju, ikonoklazam reformatora i njihov križarski pohod na »papističko« sakralno slikarstvo i skulpturu pružili su odličan argument protureformatorima, kako ističe Nataša Štefanec (2001.), i poduprli: »veliki uspjeh svih, već od početka 17. stoljeća postojećih, agitacija katoličkih velikodostojnika protiv rušitelja i razarača Crkvi [sic], bogohulnika i heretika. To 'rušilaštvo' nije se moglo zanijekati. Ono je kao akt postojalo u glavama ljudi.«⁶⁰

Likovna opremljenost crkava postala je najvidljivijom oznakom na kojoj je obnovljena Rimokatolička crkva temeljila identitet svojih sakralnih prostora. Ipak, jasnoća i svježina argumenata s kojima su protestantski propovjednici i tisak širili reformirani vjerski nauk (pa i onaj o nepotrebno raskošnoj crkvenoj opremi, o rastrošno korištenim davanjima za uređenje rimskih bazilika, o luksuzu papinskih narudžbi), nerijetko su našli poklonike među školovanima, ple-

57 Usp. Mario Rosa, *Clero cattolico e società europea nell'età moderna*. Rim, Bari: Edizioni Laterza, 2006., osobito poglavlje *Confini in movimento: i vescovi dei domini ereditari asburgici, della Boemia e dell'Ungheria*, str. 26-31.

58 »*Schaufrömmigkeit* (literally, the 'piety of looking or seeing') was an important component of religious life in late medieval Europe, when small devotional images and altarpieces depicting the Passion of Christ were a vital form of worship, prayer, and devotion.« David Morgan *Visual Piety. A History and Theory of Popular Religious Images*, Barkley, Los Angeles: University of California Press, 1999. [1998.], str. 59. Usp. također Norbert Wolf, *Die Macht der Heiligen und ihrer Bilder*. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 2004., osobito poglavlje *Die große Wende: Reformation*, str. 237-250.

59 U tom je svjetlu razumljiva situacija pod osmanskom vlašću, za koju Nenad Močanin (1991.) piše: »U Slavoniji je – baš kao i ranije u Bosni – katolička crkvena organizacija sredinom i u drugoj polovici 16. stoljeća bila teško 'rastrojena' s minimumom svećenstva, pa ipak izvan okolice Požege [...] islamizacije na selu praktički nigdje nema. Kada je to glavni razlog za napuštanje katoličke crkve, onda se dešava prijelaz u reformiranu (kalvinističku) crkvu, a u Hercegovini u pravoslavnu, a ne na islam, isključimo li specifične slučajeve pojedinaca ili malih skupina.« Nenad Močanin, *Turska Hrvatska. Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999., str. 111.

60 Nataša Štefanec, *nav. dj.*, 2001., str. 201, 202.

mićima i svećenicima. Najslavnija naša žrtva otvorene kritike papinstva i učenja o povratku izvornom kršćanstvu bio je senjski biskup, a potom splitski nadbiskup, Marko Antun de Dominis (Rab 1560. – Rim 1624.), pisac *De republica ecclesiastica libri X (O crkvenoj republici u deset knjiga, 1617.)*.⁶¹ Taj je ugledni znanstvenik i počasn doktor teologije na sveučilištu u Cambridgeu pod sumnjom krivovjerja bio zatočen u Anđeosku tvrđavu, onu istu u koju su vojnici Karla V. tijekom Pljačke Rima stotinu godina prije stjerali papu Klementa VII. Nakon što je u tamnici obolio i umro, rimska ga je inkvizicija osudila u posmrtnom procesu, a po kazni tijelo i djela spalila i razasula Tiberom.

* * *

Reformatori su nalazili pojedinačne pristaše i u drugim staležima, i u različitim hrvatskim mjestima. Lovorka Čoralić u studiji o Hrvatima u procesima mletačke inkvizicije (2001.) oživljuje našijence koji su se pojavljivali pred oštorookim venecijanskim inkvizicijskim sudom, obnovljenim 1547. godine s novom pozornošću spram protestantizma, a po uzoru na onaj središnji – rimski. Prema novim su se ovlastima na sudu pojavili svi koji »su odricali značenje svetog ulja i svete vode, križa i svetačkih slika te se bogohulno izražavali o temeljnim načelima katoličkog nauka, a također i oni koji su pisali, čitali ili drugima davali knjige zabranjene Indeksom i posebnim crkvenim ediktima.«⁶² Kazne koje je propisivala inkvizicija u Veneciji nisu usporedive sa strogošću one u Španjolskoj, pa su optuženici iz Istre, Dalmacije, Boke i Bosne uglavnom prolazili s »tzv. duhovnim kaznama, koje su počinjale izricanjem formule odricanja (*abiurazione*), čime se, držalo se, optuženik bez prisile i svojom dobrom voljom potpuno odriče svih svojih ranijih načela krivovjerja i ponovno vraća 'u krilo Svete rimske crkve'.«⁶³

61 Usp. AA.VV. *Marko Antun de Dominis. Splitski nadbiskup i znanstvenik*. Katalog izložbe. Split: Književni krug, 2002.; Ante Maletić (ur.), *Marko Antun de Dominis: zaboravljeni genij*. Katalog izložbe. Split: Lamaro, 2004.

62 Lovorka Čoralić, *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2001., str. 11. Autorica za venecijanski ured piše: »Po uzoru na Središnji ured u Rimu, [...] dekretom dužda Francesca Donà (1545.-1553.) i šest mletačkih vijećnika 22. travnja 1547. staroj su mletačkoj ustanovi inkvizicije pridodana nova obilježja i ovlasti.« (str. 11). Među okrivljenicima se 4. svibnja 1565. godine našao, na primjer, Ivan Regolo iz Šibenika, brodski pisar o kome je Dominik Vitov, također pisar svjedočio: »da Regolo izostavlja imena većine svetaca, nepropisno i neuobičajeno koristi molitvenik te se izdvaja od ostalih pisara. [...] U jednoj prilici istrgnuo mu je stranicu molitvenika na kojoj se nalazila Gospina slika.«, a prema iskazu jednoga venecijanskoga trgovca, prokazivača, od 12. lipnja 1642. godine, šibenski građanin i doktor prava Pietro Mauri: »širi tvrdnje koje dovode u pitanje bezgrešnost Blažene Djevice Marije« (str. 68, 69). Mihovil Basillii iz Korčule 19. rujna 1565. godine morao se odreći izrijekom pobrojanih stavki krivovjerja: »o nevjerovanju u postojanje čistilišta, odricanju važnosti i svrhe indulgencija, nepoštivanju papinskog autoriteta, odbacivanju čina ispovijedi te neiskazivanju štovanja svetim slikama.«, nakon čega je – za svaki slučaj – istjeran s venecijanskoga područja (str. 67).

63 Lovorka Čoralić, *nav. dj.*, 2001., str. 14.

Kazne za pristaše Lutherovih ideja koji su u svojim uvjerenjima bili nepokolebljivi, okončali bi sugestivnim obredom izopćenja (ekskomunikacije), pljenidbom imovine, a katkada i dramatičnim bjegovima:

»Zbog širenja protestantske vjere zagrebački je sinod 8. ožujka 1574. uz svečanu ceremoniju u katedrali izopćio kanonika Gjuru Tralja i Mihajla Bučića, nekadašnjega stenjevačkog i međimurskog župnika. Izopćenje je obavljeno vrlo svečano: biskup je čitao pismo o izopćenju, a dvanaest kanonika stajalo je s gorućim svijećama oko njega. Kad je biskup pročitao pismo, kanonici su svijeće pobacali na zemlju i zgazili ih nogama. A Antun Vramec, znameniti pisac *Kronike*, doktor teologije, župnik Sv. Marka i kanonik zagrebački morao je bježati iz Zagreba zbog naklonosti prema protestantizmu.«⁶⁴

I to je bilo bolje od gubitka slobode ili života, ali pristanak uz protestantske ideje ubrzo je postao težak prekršaj ne samo crkvenoga nego i državnoga zakona. Prema odluci Hrvatskoga sabora koju je sankcionirao Rudolf II. Habsburg 16. siječnja 1608. godine, jedino je katolička vjera dopuštena u Hrvatskoj i Slavoniji. Njihov strateški položaj na spoju krakova kliješta što su im stiskala i čupala teritorij, a onda i Kraljevstvo i Carstvo kojima su pripadali, nije stvarao pogodno ozračje za vjersku snošljivost. Do Josipa II. Habsburga, koji je u opsežnim reformama u desetljeću vladanja (1780.-90.) priznao slobodu vjere (*Toleranzpatent*, 1781.), luterani i kalvinisti u Hrvatskoj živjeli su usuprot važećih zakona. Propovjednik i povjesničar, otac Eugenije Bečki zapisivao je tijekom četvrtoga desetljeća XVIII. stoljeća u kućnoj povijesti kapucinskoga samostana u Osijeku duge popise obraćenika:

»[Godine] 1738. Obratio se luteran Gjuro Junghaus iz Njemačke, Henrik Josip de Billen iz Tiringije, također luteran, Andrija Szabo, kalvin iz Vukovara, Janez Pischker sa svojom ženom Terezijom, vukovarski kalvini, [...] Ana Sofija plemenita de Elsner, supruga Kovalpskog, namjesnika pukovnije Wirtenberg, rođena u Saksoniji, luteranka, [...] Elizabeta Fischer s dvije kćeri luteranke, svi luterani – vojnici iz pukovnije Karla vojvode Lotarinškoga [...].«⁶⁵

64 Franjo Buntak, *Povijest Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996., str. 283, 284.

65 Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi 1686.-1945*. Osijek: Povijesni arhiv u Osijeku, 1993., str. 317 [*Ljetopis kapucinskog samostana u Osijeku 1702-1945. godine*].